

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

лепірту базары көтеріңкі нәрсе екені ырас; бірақ «біреу алып жатыр екен» деп латын әліпбійін алуға болмайды. Біреудің істегенін дұрыс, бұрысын тексерместен істеу тек еліктеу болады. Тек еліктеуді «маймылша еліктеу» деп айтады. Тесе қарап тексеріп, «түрік әліпбійінен латын әліпбійінің артықтығы мынау, пайдалылығы мынау» деп көзге көрсеткен ешкімді әлі көргенім жоқ. Көбінікі құр дүбірге қызу, дүрмекке еру сыйақты көрінеді», – деп сөзін қорытады.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде латын әліпбійін жақтаушылар – 15-маусымдағы күндізгі мәжілісте баяндама жасаған Н.Төрехұловтың ұстанымын қуаттап, пікір білдірушілер. Н.Төрехұловтың баяндамасынан кейін мәжіліске қатысушылар латын әліпбійін жақтаушылар мен түрік әліпбійін жақтаушылар ретінде екіге бөлінеді. Түрік әліпбійін А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Е.Омарұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Тұрғанбайұлы, И.Арабаев сынды зерттеуші-ғалымдар жақтаса, латын әліпбійін Көменес партиясының қазақстандық комитетінің өкілі Е.Алдоңғарұлы, Қостанайдың гүбірнелік оқу бөлімінен келген өкіл – Н.Ералыұлы, Қ.Қазанғапұлы сияқты қайраткерлер жақтайды. Көменес партиясының қазақстандық комитетінің өкілі Е.Алдоңғарұлы: «Бір ғана түрік әліпбійін керек» дей бермей, латын әріптеріне де көңіл бөліп, Яаурыпаның мәдениетіне бір табан жақындап, осы бастан жастарға таныстыра беруіміз керек. Латын әрпі әбден талқыға түссін, бұл сиез үзілді-кесілді қарар шығармасын, кейін тағы да жыйылыстарда қаралып, армансыз шешілетүн болсын» деген ұсыныс жасайды. Қорытынды сөзге шыққан А.Байтұрсынұлы: «Нәзірдің бар дәлелі латын әріптері даралығынан баспа жұмыстарына жеңілдік келтіретүндігі ғана. Біз де түрік әрпінің дара түрін тауып отырмыз. Сонымен жазғанда бұрын түрікше таныйтұндар ежелеп болса да оқи алады. Латын әрпімен басылған сөздерді ежелеп оқуға да жоқ. Латын әрпін еліктеп азырбайжан да алып еді. Аяғында өмір жүзінде іске асыра алмай, бұл уақытта бұрынғы шығарған декіретін өзгертіп, түрікше әріпке қайта айналып келіп отыр», – дей келіп, өз жобасында: «Қазақ тұтынып отырған түрік әліпбійінің баспа түрінің дара болмауы баспа істеріне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатұн болғандықтан – ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрік әліпбійінің өзін түзету өзге әліпбій арудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрік әліпбійінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек. Латын әліпбійінің түрік әліпбійден артықтығы жалғыз-ақ даралық жағынан болмаса, басқа жағынан қолайсыз кемшіліктері көп болғандықтан, ол артықтығы да түрік әліпбійінің баспа түрін дараласақ, жоғалатұн болғандықтан жана да латын әліпбійін жүргізу жұмысы өте көп іс, көп күш керек қылатұн болғандықтан, «латын әліпбійін алу» деген сөзді ауызға алмасқа керек» деген қарар шығарады. Н.Төрехұлов: «Түрік әліпбійінің өзін түзету өзге әліпбій арудан анағұрлым оңай» деген сөздерді шығарып, қалғанын қабылдау, 2-бапты мүлде шығарып тастау туралы ұсыныс жасағанмен, 11 дауыс басымдықпен А.Байтұрсынұлының жобасы өзгеріссіз қабылданады. Осы кезде Қостанайдың гүбірнелік оқу бөлімінен келген өкіл – Н.Ералыұлы «Жобаның 2-бабындағы «Латын әліпбійін алу» деген сөзді ауызға алмасқа керек» деген

сөздің орнына «Латын әліпбійін алу ертерек» деген сөзді кіргізу туралы ұсыныс жасайды. Осыған байланысты М.Дулатов «Жобаның аяғындағы «ауызға алмасқа керек» деген сөздің орнына «Латын әліпбійін алу» деген сөзді орынсыз деп тану керек» түрінде өзгерту туралы ұсыныс жасайды. А.Байтұрсынұлы бұл ұсынысқа келісетінін білдіреді. Жобаның 2-бабы дауысқа салынған кезде Міржақыптың ұсынысын 8 адам жақтаса, Нұртазаның ұсынысына 7 дауыс беріледі. Сөйтіп, А.Байтұрсынұлының әліпбій туралы жобасы «Қазақ тұтынып отырған түрік әліпбійінің баспа түрінің дара болмауы баспа істеріне де, үйрету жағына да қолайсыздық қылатұн болғандықтан, ол қолайсыздықтан құтылу үшін түрік әліпбійінің өзін түзету өзге әліпбій алудан анағұрлым оңай болғандықтан, түрік әліпбійінің жазба түрін осы күйінде қалдырып, баспасын дара түрінде алу керек. Латын әліпбійінің түрік әліпбійден артықтығы жалғыз-ақ даралық жағынан болмаса, басқа жағынан қолайсыз кемшіліктері көп болғандықтан, ол артықтығы да түрік әліпбійінің баспа түрін дараласақ, жоғалатұн болғандықтан, жана да латын әліпбійін жүргізу жұмысы өте көп іс, көп күш керек қылатұн болғандықтан, «латын әліпбійін алу» деген сөзді орынсыз деп тану керек» түрінде қабылданады. Алайда қаулы қабыл алынғаннан кейін Қостанайдың гүбірнелік оқу бөлімінен келген өкіл – Н.Ералыұлы Н.Залыұлы Қазақстан орталық атқару комитетінің мәжілісінде болуына байланысты сиездің бұл күнгі мәжілісіне қатыса алмай отырғанын алға тартып, қайраткердің әліпбій туралы жазып, қол қойып жіберген ұсынысын оқып шығады да оны дауысқа салуды тілейді. Орысша жазылған ұсыныстың қазақшасы: «Мәселе аса маңызды болғандықтан және араб әліпбійімен латын әліпбійінің айырмасы тиісті орындарда күн ілгері тексерілмегендіктен, бұл мәселе туралы тағайынды қарар шығарылмасын, бұл мәселе қазақ қалқы біріккеннен кейін, Қарақалпақтағы басқаларының өкілдері қатынасатұн болашақ сиезге салыну үшін оқу кемесеріетіне тапсырылсын». Н.Залыұлының ұсынысы дауысқа салынғанда қолдаушылардың саны да, қарсылардың саны да бірдей (сегіз-сегізден) болып шығады. Сол кезде мәжілісте болмағанмен, ұсынысына қол қойып берген Нұғыманның өз дауысы қосып есептеледі де қолдаушылардың саны 9, қарсылардың санын 8 дауыс түрінде есептейді. Бұл туралы кейінгі жазбаларында Ә.Бөкейхан Қазақ-қырғыз білімпаздар сиезінде латыншылар саны аз болғанмен, күн санап көбейіп бара жатқанын айтып, саяси астарын меңзейді.

Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде Нәзір Төреқұловтың әліпби туралы баяндамасы – 1924 ж. 15 маусымдағы күндізгі мәжілісте Н.Төреқұловтың жасаған баяндамасы. А.Байтұрсынұлы түрік әліпбійінің тиімділігін жан-жақты дәлелдегенмен, Мәскеудің арнайы тапсырмасымен келген Н.Төреқұловтың латын әліпбиіне көшу керектігін айтады. А.Байтұрсынұлының «Әріп мәселесін жете тексеру керек» деген сөзін қостай отырып: «Біз латын жазуын қазаққа күштеп алдырмақшы емеспіз, оның әдемілігіне де қызығып отырғамыз жоқ. Немесе өзі латын жазуын алуға қарсы болып отырып латын туралы «Ақ жол» газетінде жоба ұсынған Х.Досмұғамбетұлы сықылданып дәлелсіз, босқа еліктеп те жүргеніміз